

כיצד נקנית הארץ? העושה מצוה

ניתוח ספרותי של סיום "מסכת הקניינים" במשנה

מנחם כ"ץ

הקדמה

שנינו בסוף הפרק הראשון במסכת קידושין:

כל העושה מצוה אחת – מטיבים לו ומאריכים את ימיו ונוחל את הארץ.
וכל שאינו עושה מצוה אחת – אין מטיבים לו ואין מאריכין את ימיו ואינו נוחל את הארץ.¹

משנה זו מתפרשת כמדברת בשכר מצוה, והדיונים העיקריים אצל מפרשי המשנה וחוקריה הם בשני נושאים: א – היחס בין משנה זו לדברי המשנה בסיומה² של מסכת אבות "תלמידיו של אברהם אבינו אוכלין בעולם הזה ונוחלין בעולם הבא" (אבות פ"ה מ"ט);³ ב – כוחה הגדול של מצוה בודדת לפי משנתנו. כלומר, כיצד מצוה אחת בלבד מביאה לשכר הגדול המפורט במשנה: "מטיבים לו ומאריכים את ימיו ונוחל את הארץ"?⁴

1 קידושין פ"א מ"י. את המשנה הבאתי (בכל המאמר) על פי כ"י קויפמן (בהשלמת קיצורים וכו'), המשקף בדרך כלל בצורה נאמנה את נוסח המשנה בארץ ישראל. לתצלומי ראה: <http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud/index.htm>

2 ראה י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 978.

3 ראה: שם, עמ' 1133; הנ"ל, מבואות לספרות התנאים, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים ותל אביב תשי"ז, עמ' 53; א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ד³, עמ' 240 הע' 43. וראה להלן.

4 ראה, למשל: ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח, קידושין, עמ' 927-928; מ' הירשמן, "מצוה ושכרה במשנה ובתוספתא", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ג, 1 (תש"ן), עמ' 54-60; א' וולפיש, "איחוד ההלכה והאגדה – עיון בדרכי עריכתה של התוספתא", ספר היובל לכבוד פרופ' י' פרנקל (בדפוס).

במאמר הנוכחי ברצוני להראות, על פי מבנה הפרק ובעיקר על פי מבנה הפרק הקדום, שמשנה זו היא בראש ראשונה סיום של "מסכת קניינים", וכזאת היא מסבירה איך ניתן לקנות את הארץ, את ארץ ישראל: "כל העושה מצוה אחת – מטיבים לו ומאריכים את ימיו ונוחל את הארץ".⁵ כבמקומות נוספים מדובר בסיום של אגדה, וכמובן אין משנתנו דנה בהיבט ההלכתי של קניין הארץ לקביעת חיוב מצוות.⁶ ארחיב קצת על מבנה הפרק כולו, ולאור מבנה הפרק נוכל להבין את המשנה שלנו באור חדש וכן זיקתו למקרא.

קידושין פרק א'⁷

[א]

<p>היבמה ניקנת בביאה,</p>	<p>האשה ניקנת בשלושה דרכים, וקונה את עצמה בשתי דרכים. ניקנת בכסף, ובשטר, ובביאה. בכסף – בית שמי אומרים בדינר ובשוה דינר. ובית הלל אומרים בפרוטה ובשוה פרוטה. וכמה היא פרוטה. אחד משמונה באיסור האיטלקי. וקונה את עצמה בגט, ובמיתת הבעל.</p>
-------------------------------	---

<p>[ג] עבד כנעני נקנה בכסף, ובשטר, ובחזקה; וקונה את עצמו בכסף על ידי אחירם, ובשטר על ידי עצמו; דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: בכסף על ידי עצמו, ובשטר על ידי אחרים. ובלבד שיהא הכסף משלאחרים.</p>	<p>[ב] עבד עברי נקנה בכסף, ובשטר; וקונה את עצמו בשנים, וביובל, ובגרעון כסף. יתירה עליו האמה העבריה שהיא קונה את עצמה בסימנים. והנירצע ניקנה בירציעה, וקונה את עצמו ביובל, ובמיתת האדון.</p>
--	---

5 הערתי על כך כבר בחיבורי תלמוד ירושלמי מסכת קידושין פרק ראשון – נוסח, פירוש ותופעות עריכה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה אוניברסיטת בראל, תשס"ד, עמ' 44-46.

6 על כך ראה, למשל, דעתו של הרמב"ם, הל' תרומות פ"א ה"ה, והל' בית הבחירה פ"ו הט"ז; וראה בחיבורי הנ"ל, עמ' 309-310 והנסמן שם, וכן עמ' 209.

7 בצורת הצגת מבנה המשנה אני הולך במידה מסוימת בעקבות הצגת המשנה הנקוטה בידי משה קליין, משנה כדרכה – ראה <http://chaver.com/Mishna/TheMishna.htm> אם כי איני מקבל את עקרונותיו, וגם בפרטי הצגת הדברים גישתי שונה. תיאור וביקורת על גישתו של קליין ראה אצל א' וולפיש, שיטת העריכה הספרותית במשנה על-פי מסכת ראש השנה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א, עמ' 28-29, ובהערות שם. אי"ה ארחיב במקום אחר על כך, תוך כדי ניתוח פרקים נוספים.

[ד] בהמה גסה ניקנת במסירה, ובהמה דקה בהגבהא – דברי ר' מאיר ור' אלעזר. וחכמים אומרים: בהמה דקה ניקנת בימשיכה.

[ה]

נכסים שיש להן אחריות ניקנים עם הנכסים שיש להן אחריות בכסף ובשטר ובחזקה. ושאין להן אחריות זוקקים את הנכסים שיש להן אחריות וישבע עליהן.	נכסים שיש להן אחריות בכסף ובשטר ובחזקה. ושאין להן אחריות אינן ניקנים אלא במשיכה.
--	---

[ו] כל הנעשה דמים באחר כיון שזכה זה נתחייב בחליפיו.
כצד, החליף שור בפרה או חמור בשור כיון שזכה זה ניתחייב בחליפיו.
רשות הגבוה בכסף ורשות ההדיוט בחזקה.
אמירתי לגבוה כמסירתי להדיוט.

[ז]

כל מצות עשה שהזמן גרמה – האנשים חייבין והנשים פטורות. וכל מצות עשה שלא הזמן גרמה – אחד אנשים ואחד נשים חייבין.	כל מצות האב על הבן – האנשים חייבים והנשים פטורות. כל מצות הבן על האב – אחד אנשים ואחד נשים חייבין.
---	---

וכל מצוה בלא תעשה, בין שהזמן גרמה ובין שלא הזמן גרמה,
אחד אנשים ואחד נשים חייבין,
חוץ מיבל תקיף ומיבל תשחית ומיבל תיטמא למיתים.

[ח] הסמיכות, התנופות, ההגשות, הקמצות, ההקטרות, המליקות, הקבלות, ההזיות –
נוהגות באנשים ואינן נוהגות בנשים,
חוץ ממנחת סוטה והגזירה – שהן מניפות.

[ט] כל מצוה שאינה תלויה בארץ – נוהגת בארץ ובחוצה לארץ.
וכל שהיא תלויה בארץ – אינה נוהגת אלא בארץ,
חוץ מן העורלה והכילאים. רבי אליעזר אומר אף החדש.

[י]

וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ – אין זה מן הישוב. המחזיק בשלשתן – עליו הכתוב אומר "והחוט המשולש לא במהרה ינתק" (קהלת ד יב).	כל העושה מצוה אחת מטיבים לו ומאריכים את ימיו ונוחל את הארץ. וכל שאינו עושה מצוה אחת אין מטיבים לו ואין מאריכין את ימיו ואינו נוחל את הארץ.
--	---

מסכת הקניינים הקדומה ומסכת המצוות

הפרק ראשון במסכת קידושין מכונה "מסכת או פרק הקניינים", והוא נחשב לאחד הפרקים העתיקים יותר במשנה,⁸ אך יש בפרק גם קובץ מצוות או חיובים (מתחילת משנה ז', "כל מצות האב על הבן").⁹ קובץ זה במתכונתו הנוכחית, ככל הנראה אינו חלק מהמסכת הקדומה. כבר הראו חוקרים שונים¹⁰ שבקובץ הזה הכלל "כל מצות עשה שהזמן גרמה – האנשים חייבין והנשים פטורות" הוא של ר' שמעון.¹¹ שמואל ספראי הראה שגם הכלל הנוסף, במשנה ט', "כל מצוה שאינה תלויה בארץ – נוהגת בארץ ובחוצה לארץ; וכל שהיא תלויה בארץ – אינה נוהגת אלא בארץ", גם הוא איננו קדום,¹² לפי השערתו כלל זה אף הוא ככל הנראה של ר' שמעון.¹³ כמו כן, הכלל "כל מצות האב על הבן – האנשים חייבים והנשים פטורות. כל מצות הבן על האב – אחד אנשים ואחד נשים חייבין", ככל הנראה גם הוא אינו קדום.¹⁴ אם כן, כל שלושת הכללים ("כל מצות

8 ראה אפשטיין, מבואות לספרות התנאים (לעיל, הע' 3), עמ' 52, ועמ' 414.

9 ראה שם; הירשמן (לעיל, הע' 4), עמ' 55; א' וולפיש, תופעות ספרותיות במשנה ומשמעותן העריכתית והרעיונית, עבודת גמר בחוג לספרות, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 40; הנ"ל (לעיל, הע' 4), ליד ציון 13. נ' זהר מאפיין את הקובץ כ"כללים בחיוב המצוות ובשכרן" – ראה: "מה בין האיש לאישה – עריכה וערכים במשנה קידושין פרק א", עת לעשות 1 (תשמ"ח), עמ' 103.

10 ראה ל' גינצבורג, פירושים וחיידושים בירושלמי, ב, עמ' 160-161. והרחיב על כך שבח ילון, וביסס מסקנה זו – ראה ש' ילון, "כל מצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורות", עיון במקורות התנאיים ובסוגיות האמוראיות, עבודת גמר במחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ן, עמ' 120-129. וראה גם ש' ספראי, "מחויבותן של נשים במצוות במשנתם של התנאים", בר-אילן כו-כו (תשנ"ה), עמ' 227-236; וראה על כך בעבודתי (לעיל, הע' 5), עמ' 192, ושם כתבתי כך: "ראוי לציין שלפי ספרי במדבר, ר' שמעון הוא שקבע את הכלל 'כל מצוות עשה שהזמן גרמה נשים פטורות' שבמשנה: 'שזה הכלל אמר ר' שמעון: כל מצות עשה שהזמן גרמה נוהג באנשים ואינו נוהג בנשים, וכו'" (ספרי במדבר, פיס' קט"ו, עמ' 124, עפ"י כ"י רומי 32), והחולקים עליו, כנראה, אינם מקבלים כלל זה, אלא חיובן או פטורן של נשים בכל מצוה נלמדת לגופה, כפי שהיטיב לבאר ל' גינצבורג.

11 כנראה בעקבות קביעת הכלל הכריע ר' שמעון שנשים פטורות ממצוות ציצית. ראוי לציין, שככל הנראה ר' שמעון הוא לא רק בעל הכלל הזה אלא הוא גם מצמצם את חיוב הנשים במצוות במקום נוסף, בקרבן פסח – ראה בחיבורי (לעיל, הע' 5), עמ' 192 הע' 15.

12 ראה ש' ספראי, בימי הבית ובימי המשנה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 628-632.

13 ראה בחיבורי (לעיל, הע' 5), עמ' 214-215.

14 קשה לדבר על הכלל "כל מצות האב על הבן" – האנשים חייבים והנשים פטורות" ככלל הדין במיון המצוות, במובן הרגיל של המילה. כללים אחרים בפרק העוסקים במצוות מתייחסים לקבוצה גדולה של מצוות: מצוות עשה/מצוות לא תעשה, מצוות עשה שהזמן גרמה/שלא הזמן גרמה, מצוות שתלויות בארץ/שאינן תלויות בארץ. לעומת זאת "כל מצות הבן על האב" כולל רק מצוות כיבוד ומורא, ו"כל מצות האב על הבן" מתייחס לחובות בודדים בלבד: "אי זו היא מצות האב על הבן: למולו, ולפדותו, וללמדו תורה, וללמדו אומנות, ולהשיאו אשה. ויש אומ' אף להשיטו בנהר"

האב על הבן, "כל מצות עשה שהזמן גרמה", "כל מצוה שאינה תלויה בארץ" אינם מהמשנה הקדומה.¹⁵ סיום הפרק, "וכל שאינו לא במקרא" וכו', הוא כנראה משל רבי, עורך המשנה, כפי שאברר להלן (ליד ציון 20 ובהערה שם). מאידך-גיסא, אין לקבל את מסקנתו מרחיקת הלכת של ספראי שכל הפרק אינו קדום.¹⁶ על כורחנו אנו אומרים שרק הקובץ הכולל משניות ז'-ט' (וכן סיום הפרק, "וכל שאינו לא במקרא" וכו') הוא מאוחר. מסקנה זו תבהיר את מבנה הפרק הקדום של המשנה, פרק הקניינים. לאחר פירוט הקניינים שבמשניות א'-ו', ההמשך הטבעי הוא משנה י', "כל העושה מצוה אחת מטיבים לו ומאריכים את ימיו ונוחל את הארץ", שאינו אלא סיום אגדי לפרק הקניינים. וכבר בעל פני יהושע (קידושין כט ע"ב) קישר את משנה י' לענייני קניינים, וזה לשונו:

ועוד נראה דרבינו הקדוש לאחר שסידר כל הקניינין שבעולם במה נקנין ושיש חילוק בכמה דברים בין קניין האיש לקניני האשה כגון האי דריש מכילתין ובין עבד לאמה וכל זה בקניני העולם הזה, חזר לפרש קנין העולם האמיתי דלעולם הבא שאינו נקנה בשום דבר מהקניינים הקודמין שקונין קניני העולם הזה אלא בשכר קיום המצות, כדאיתא במשנה בסוף פרקין, וכו'.¹⁷

בעל פני יהושע פירש את המשנה כמתייחסת לשכר בעולם הבא – כלשונו: "קנין העולם האמיתי דלעולם הבא" – אך פשוטה של המשנה אינו עוסק בעולם הבא אלא בשאלה איך לזכות בארץ, לנחול את אותה, ולזכות באריכות ימים טובים. בדברים אלו זוכים לא בדרכי קניין הרגילים המפורטים בתחילת המסכת אלא בעשיית מצוות. על קרבתה של משנה זו לעולם המקרא, הן בלשונה הן בתוכה, העיר כבר אפשטיין, והפליג בדבריו שלא כדרכו:¹⁸

וכמה עתיק הוא הסיום (מ"י) בקידושין פ"א: כל העושה מצוה אחת מטיבין לו ומאריכין לו ימיו ונוחל את הארץ, כלומר ארץ ישראל! כלשון הכתוב "למען ייטב

(תוספתא קידושין פ"א ה"א). וככל הנראה, ניסוח הדברים ככלל הדין במיין המצוות, "כל מצות האב על הבן", אינו אלא בהשפעת הכללים האחרים על המצוות בפרקנו. ואמנם, במקבילות בספרות התנאים אין הדברים מנוסחים ככלל העוסק במיין קבוצת של מצוות. הרמב"ם לא הזכיר כללים אלו בחיבורו הגדול "משנה תורה" (ראה למשל, הל' ממרים פ"ו). אך במסגרת הנוכחית אין מקום להרחיב על זה.

- 15 גם וולפיש (לעיל, הע' 9), עמ' 38 הע' 14, פיקפק, אם כי בהיסוס, בעתיקותו של קובץ המצוות.
 16 ראה ספראי (לעיל, הע' 12), עמ' 628-629.
 17 וולפיש (לעיל, הע' 9), עמ' 38, מביא את דברי פני יהושע, אך מציע הסבר שונה למבנה הפרק – ראה עמ' 37-60, ובעיקר עמ' 53-54, על קדמותה ועל פירושה של משנה זו.
 18 מבואות לספרות התנאים (לעיל, הע' 3), עמ' 53.

לך והארכת ימים" (דברים כב ז), "למען ייטב לך ובאת וירשת את הארץ וגו'" (שם ו יח)... ולשון המשנה כאן כלשון ישעיה (נו יג): והחוסה בי ינחל ארץ (=ארץ ישראל), ולהלן (שם ס כא): ועמך כולם צדיקים לעולם יירשו ארץ. ומה רב המרחק בין משנתנו למשנת אבות פ"ה מ"ט (תלמידיו של אברהם אבינו אוכלין בעוה"ז ונוחלין בעוה"ב וכו')! במשנתנו לא נזכר כלל שכר לעוה"ב, כשם שלא נזכר בתורה ובנביאים, אלא שכר בעוה"ז (ובהערה 186 שם: אלא שהבבלי והירוש' פירשוה לעוה"ב, לפי רוח המשניות בכלל): מטיבין לו ומאריכין לו ימיו ונוחל את הארץ. וזה מראה על זמן קדום מאוד.

בתוספתא (ה"ג) מנוסחת הלכה זו בלשון אחרת:

העושה מצוה אחת – מטיבין לו ומאריכין לו ימיו ושנותיו ונוחל את האדמה. וכל העובר עבירה אחת – מריעין לו ומקטפין את ימיו ואין נוחל את הארץ.

ועל לשון זו מעיר ר"ש ליברמן: "והגירסא שלנו משובחת היא, וע"פ לשון הכתוב היא (דברים ה טז): למען יאריכון ימין, ולמען ייטב לך על האדמה אשר ה' אלקיך נותן לך. וכן גיילה אריכות ימים על פני האדמה בספר דברים".¹⁹ וככל הנראה לשון התוספתא היא העתיקה יותר, והמשנה עידנה את הלשון.²⁰

נשוב למבנה הפרק. כאמור, מדובר במסכת קניינים, כשהמשנה מונה את דרכי הקניין של אשה, יבמה (משנה א), עבדים (ב-ג), בהמה (ד), נכסים שיש להם אחריות ושאינן להם אחריות (ה), וכן כללים או עקרונות בדרכי הקניין (ו).²¹ למעשה, כבר משנה ו' היא מעין מעבר לתחומי הקדש והיא עוסקת בקנייני גבוה, קנייני הקדש: "רשות הגבוה בכסף ורשות ההדיוט בחזקה. אמירתי לגבוה כמסירתי להדיוט". יוצא אפוא, שאם מדלגים על הוספות שנוספו למשנה בדורות המאוחרים יותר,²² הפרק הקדום, מסכת הקניינים, היה בערך בלשון הזו:²³

19 ראה תוספתא כפשוטה, קידושין, עמ' 927.

20 ראה: S. Friedman, "The Primacy of Tosefta to Mishnah in Synoptic Parallels", *Introducing Tosefta: Textual, Intratextual and Intertextual Studies*, eds. Harry Fox & Tirza Meacham, Hoboken, NJ, p. 120 (1999); וולפיש (לעיל, הע' 4), הע' 20.

21 משנה ו' היא חלק ממסכת הקניינים אך באותה עת היא משמשת גם משנת מעבר לקובץ המצוות – ראה, לעת עתה, וולפיש (לעיל, הע' 9), עמ' 43, 47; וולפיש (לעיל, הע' 4), הע' 14.

22 במסגרת מאמר זה לא אוכל להתייחס להוספות אלו ולטיבן. על שיחזור המשנה הראשונה בשלב הקדום ראה להלן.

23 בגופן קטן יותר סימנתי את הקטעים המסופקים.

מסכת קניינים

[א]

היבמה
ניקנת בביאה,
וקונה את עצמה בחליצה, ובמיתת הייבם.

האשה
ניקנת בכסף, ובשטר, ובביאה.
וקונה את עצמה בגט, ובמיתת הבעל.

[ג]

עבד כנעני נקנה בכסף, ובשטר, ובחזקה;
וקונה את עצמו בכסף ובשטר
על ידי אחרים.

[ב]

עבד עברי נקנה בכסף, ובשטר;
וקונה את עצמו בשנים, וביובל, ובגרעון
כסף.

יתירה עליו האמה העבריה
שהיא קונה את עצמה בסימנים.
והנירצע ניקנה בירציעה,
וקונה את עצמו ביובל, ובמיתת האדון.

[ד]

בהמה ניקנת בימשיכה.

[ה]

נכסים שאין להן אחריות
ניקנים עם הנכסים שיש להן אחריות
ככסף ובשטר ובחזקה.

נכסים שיש להן אחריות
ניקנים בכסף ובשטר ובחזקה.
ושאין להן אחריות
אינן ניקנים אלא במשיכה.

[ו]

כל הנעשה דמים באחר כיון שזכה זה נתחייב בחליפיו.
כצד, החליף שור בפרה או חמור בשור כיון שזכה זה ניתחייב בחליפיו.
רשות הגבוה בכסף, ורשות ההדיוט בחוזקה.
אמירתי לגבוה כמסירתי להדיוט.

[ז]

העושה מצוה אחת
מטיבים לו ומאריכים את ימיו ונוחל את הארץ.
וכל שאינו עושה מצוה אחת
אין מטיבים לו ואין מאריכין את ימיו ואינו נוחל את הארץ.²⁴

24 כאמור ליד ציון 20 (ובהערה שם), בתוספתא הי"ג, כנראה לשון הקדומה יותר: "העושה מצוה אחת – מטיבין לו ומאריכין לו ימיו ושנותיו ונוחל את האדמה. וכל העובר עבירה אחת – מריעין לו ומקטפין את ימיו ואין נוחל את הארץ, ועל זה נאמ' 'וחוטא אחד יאבד טובה הרבה' (קהלת ט יח), בחטא יחידי זה יאבד ממנו טובות הרבה".

בתוך הקובץ הקדום הורכב קובץ המצוות, קובץ החיובים (משניות ז-ט):²⁵

מסכת המצוות

[ז]

כל מצות האב על הבן – האנשים חייבים והנשים פטורות.	כל מצות האב על הבן – אחד אנשים ואחד נשים חייבין.
כל מצות עשה שהזמן גרמה – האנשים חייבין והנשים פטורות.	אחד אנשים ואחד נשים חייבין.
וכל מצות בלא תעשה, בין שהזמן גרמה ובין שלא הזמן גרמה – אחד אנשים ואחד נשים חייבין, חוץ מיבל תקיף ומיבל תשחית ומיבל תיטמא למיתים.	

[ח]

- הסמיכות, התנופות, ההגשות, הקמצות, ההקטרות, המליקות, הקבלות, ההזיות – נוהגות באנשים ואינן נוהגות בנשים, חוץ ממנחת סוטה והנזירה – שהן מניפות.

[ט]

- כל מצוה שאינה תלויה בארץ – נוהגת בארץ ובחוצה לארץ. וכל שהיא תלויה בארץ – אינה נוהגת אלא בארץ, חוץ מן העורלה והכילאים. רבי אליעזר אומר אף החדש.

[י]

כל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ – אין זה מן הישוב.	כל העושה מצוה אחת מטיבים לו ומאריכים את ימיו ונוחל את הארץ.
המחזיק בשלשתן – עליו הכתוב אומר "והחוט המשולש לא במהרה ינתק".	וכל שאינו עושה מצוה אחת אין מטיבים לו ואין מאריכין את ימיו ואינו נוחל את הארץ.

המשנה "העושה מצוה אחת... נוחל את הארץ" משותפת לשתי "המסכתות", מסכת הקניינים ומסכת המצוות. משמעותו העיקרית של שילוב זה הוא שהמצוה היא גם קניין, ושהקניין החשוב באמת הוא עשיית מצוה. על טיבו ועל משמעותו המלאה של שילוב זה לא נרחיב במאמר זה, ורק נדגיש שוב שתחילת משנה י' מתאימה היטב הן לפרק הקניינים, כפי שהראיתי לעיל והן לקובץ המצוות – "כל העושה מצוה אחת", וכו' – פרט המעיד על תחכמו של העורך המאוחר.

25 חלקה הראשון של משנה י' משותף גם למסכת הקניינים הקדומה, ולכן הבלטתי אותו בגופן שמן. את הביטוי "כל מצות/מצוה" החזר בקובץ המצוות כמה פעמים, ומהווה מעין בריח של הקובץ, הבאתי בגופן גדול יותר.

זיקתה למקרא של מסכת הקניינים

מסקנתנו בדבר המבנה של מסכת קניינים הקדומה תאיר באור חדש את מבנה המסכת וזיקתה למקרא.²⁶ מסכת קניינים פותחת בקנייני אשה: "האשה ניקנת בכסף, ובשטר, ובביאה; וקונה את עצמה בגט, ובמיתת הבעל";²⁷ הדברים מבוססים על פסוקים הפותחים את פרשת הנישואין והגירושין בספר דברים: "פי יקח איש אשה ובעלה... וכתב לה ספר כריתת ונתן בידה ושלחה מביתו... או כי ימות האיש האחרון אשר לקחה לו לאשה" (כד א-ג).²⁸

סיום הפרשה בתורה הוא "לא יוכל בעלה הראשון אשר שלחה לשוב לקחתה להיות לו לאשה אחריו אשר הטמאה, כי תועבה הוא לפני ה' ולא תחטיא את הארץ אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה" (שם ד). הסיום הזה תואם מאוד את סיום מסכת הקניינים: "כל העושה מצוה אחת מטיבים לו ומאריכים את ימיו ונוחל את הארץ. וכל שאינו עושה מצוה אחת אין מטיבים לו ואין מאריכין את ימיו ואינו נוחל את הארץ".²⁹ ועוד יותר לפי ניסוח שבמקבילה בתוספתא: "העושה מצוה אחת, מטיבין לו ומאריכין לו ימיו ושנותיו ונוחל את האדמה, וכל העובר עבירה אחת, מריעין לו ומקטפין את ימיו ואין נוחל את הארץ" (קידושין פ"א ה"ג).³⁰ כלומר, עריכתה של מסכת קניינים הקדומה תואמת את הפרשה שבתורה, הן בתחילתה הן בסופה.

הפתיחה והסיום של הפרק

על סמך השוואה להמשך מסכת הקניינים (משניות ב-ו) ובעיקר לחלקה השני של משנה א' ניתן לשחזר את המשנה הקדומה בתחילת הפרק, ולשם כך נשתמש בטבלה הזו:

26 ראה א' שנאן, "מדרשת הפסוק אל האגדה החופשית", מחקרי ירושלים בספרות עברית ה (תשמ"ד), עמ' 205 הע' 7, 220 הע' 46. ראה גם מבוא לנוסח המשנה (לעיל, הע' 2), עמ' 1131: "ויש במשניות... שימוש במקרא שהן מדרש הלכה אע"פ שאין בהן ציטוט מפורש של מקרא אלא פרפרזה בלבד"; ובעמוד 1129: "כל שהמשניות הן יותר קדומות הן יותר מושפעות מן המקרא".

27 זו היא המשנה הקדומה, והקטעים שדילגתי עליהן הם תוספות, ראה להלן.

28 ראה מדרשי הלכה המובאים בתלמוד הירושלמי על משנתנו ובמקבילותיהם בספרות התנאים, במסורת הירושלמי בחיבורי (לעיל, הע' 5).

29 המוטיב של "אשה/ארץ" קיבל גם ביטוי ספרותי בספרו החדש של אייל מגד "ארץ אשה", תל-אביב תשס"ו.

30 ראה לעיל (הע' 20) על קדמותה של התוספתא.

קנייני יבמה	קנייני אשה
<p>היבמה ניקנת בביאה, וקונה את עצמה בחליצה, ובמיתת הייבם.</p>	<p>האשה ניקנת בשלושה דרכים, וקונה את עצמה בשתי דרכים. ניקנת בכסף, ובשטר, ובביאה. בכסף – בית שמי אומרים בדינר ובשוה דינר. ובית הלל אומרים בפרוטה ובשוה פרוטה. וכמה היא פרוטה. אחד משמונה באיסר האיטלקי. וקונה את עצמה בגט, ובמיתת הבעל.</p>

כשם שבקנייני יבמה מדובר במשפט קצר ותמציתי, כך בקנייני אשה. את כל החלקים שאין להם מקבילה בקנייני יבמה הצגתי בגופן קטן יותר, והם תוספות למשנה הקדומה. על סמך השוואה זו אנו רואים שלא רק המחלוקת של בית שמאי ובית הלל והגדרת הפרוטה הן מהשכבה המאוחרת יותר של המשנה, כפי שציינו כבר החוקרים,³¹ אלא גם המילים "בשלושה דרכים, וקונה את עצמה בשתי דרכים" בפתיחת המשנה אינם מהמשנה הקדומה; וככל הנראה זו תוספת של עורך המשנה, של רבי, כשם שסיום הפרק – "וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ – אין זה מן הישוב. המחזיק בשלשתן – עליו הכתוב אומר 'והחוט המשולש לא במהרה ינתק'" – אינו הסיום העתיק של הפרק אלא תוספת, ככל הנראה, גם של רבי.³² הפתיחה והסיום של העריכה הנוכחית – "בשלושה דרכים", "המחזיק בשלשתן, עליו הכתוב אומר 'והחוט המשולש לא במהרה ינתק' – יוצרים מסגרת ספרותית נאה.³³

31 ראה: ז' פרנקל, דרכי המשנה, ורשה תרפ"ג,² עמ' 12; ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים ותל-אביב תשי"ט, עמ' 73-74.

32 וזאת בעיקר על סמך דברי רבי במכילתא, שגם שם הוא משתמש בביטוי "ישוב" במובן שלנו, ורק הוא מחייב את האב ללמד את בנו ישוב מדינה, בנוסף ללימוד תורה ולימוד אומנות – ראה מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דפסחא יח, מהדורת הורוביץ ורביץ עמ' 72-73 (לשמות יג טו, "וכל בכור בני אפדה"): "מכאן אמרו: מן התורה חייב אדם למול את בנו ולפדותו וללמדו תורה וללמדו אומנות ולהשיאו אשה. ר' עקיבא אומר: אף ללמדו שייט. רבי אומר: אף ישוב מדינה".

33 גם וולפיש (לעיל, הע' 9), עמ' 46, ליד ציון 50, עמד על מסגרת ספרותית זו, ואף ציין שגם בתוספתא היא קיימת. אך לדעתי הרחבת הדברים בפתיחת הפרק, "נקנית בשלושה דרכים" וכו', נוספה, בין השאר, כדי ליצור מסגרת ספרותית זו.